

תוכן העניינים

2	פתח דבר
1	מבוא
	פרק ראשון:
6	גישת המחקר והמשתתפות בו
	א. גישת ההצטלבות הרב-צירית (intersectionality) העומדת
7	בבסיס המחקר
12	ב. אוכלוסיית המחקר
13	ג. גישת המחקר וכליו
	פרק שני:
15	פוליטיקת הדה-מעמדיות: בין כיבוש כלכלי לאזרחות קולוניאלית
15	א. מדה-מעמד לרה-מעמד
17	ב. כינון מעמד הביניים הערבי
	ג. הבניית גבולות האזרחות הכלכלית והאתנו-לאומית של נשים
26	ערביות-בדוויות בישראל
27	ד. עיצוב גבולות אזרחותם של הפלסטינים בישראל
	ה. הכלכלה הפוליטית של הפלסטינים בישראל וחסמים לפיתוח
30	מעמד ביניים פלסטיני
33	ו. ההיסטוריה הפוליטית של כלכלת הבדווים בישראל
	פרק שלישי:
42	בחירת מקצוע בחברה הבדווית, שעתוק אתני ומגדרי
43	א. בחירה מזוורת
44	ב. היעדר חשיפה למקצועות חדשים
46	ג. הבררה הטבעית לכאורה: מקצוע ההוראה

פרק רביעי:

- 49 בין קנסות ודפוסית התנגדות
49 א. הקנס הגזעי/אתני ודפוסית התנגדות
72 ב. הקנס הדתי והמיקוח עליו
79 ג. הקנס המגדרי והיציאה נגדו
92 ד. הקנס השבטי ואתגורו
103 ה. סיכום: שוק העבודה כמרחב קולוניאלי לשליטה בנשים

פרק חמישי:

- 106 בין הפרטי לציבורי
108 א. התאמת מקום העבודה לאימהות
109 ב. קנס אימהי: אימהות מעכבת קידום או התפתחות בקריירה
111 ג. שילוב אימהות-קריירה ונטל כפל התפקידים
113 ד. מאבק קריירה-משפחה
117 ה. דרכי התמודדות: אסטרטגיות לאיזון בין הפרטי לציבורי

פרק שישי:

- 131 המקצוע הוא זירה לאתגור יחסי כוח אתניים ומגדריים
131 א. המקצוע הוא זירה לשינוי נורמות חברתיות ומגדריות
137 ב. מקצוע כשליחות פמיניסטית
141 ג. המקצוע הוא גם פרנסה וגם שליחות חברתית
143 ד. מקצוע הוא זירה לשינוי ולערעור תפיסות אתניות ויחסי כוח אתנו-קולוניאליים
ה. שינוי מעמדן של נשים בזירה הפרטית, המשפחתית והקהילתית
144 בזכות הידע המקצועי שלהן
152 ו. יצירת מודל נשי ואימהי חדש
157 ז. סיכום: איחוי בין הפרטי לציבורי

פרק שביעי:

- 160 צמיחתו של מעמד בינוני נשי וכינון זהות מעמדית חדשה
168 רשימת המקורות

פתח דבר

כחוקרת אני חובשת תמיד הן את הכובע הילידי והן את זה הפמיניסטי, המאתגר את השיח הקולוניאלי-אוריינטלי. ספרי נכתב אפוא מהזווית הילידית והפמיניסטית. כשהתחלתי את דרכי כחוקרת צעירה מאוד, בסוף שנות התשעים של המאה הקודמת, המחקר על אודות פלסטינים בנגב בכלל ועל נשים פלסטיניות בדרויות בפרט היה בחיתוליו והתנהל בעיקר בקטגוריות אוריינטליסטיות ובמסגרת הפרדיגמה התרבותית מודרניסטית, כחלק מיחסי הכוח הגלומים בייצור הידע המערבי על הילידי, שהפך את הילידי ל'אחר'.

המחקר הילידי, כפי שמראות חוקרות ילדיות (Smith, 1999), רואה לנגד עיניו משימה מחקרית, אך גם מעמיד סדר יום מוסרי שמטרתו לפרק את יחסי הכוח הבינאריים בין מערב למזרח אשר הבנו סובייקטים ילידיים מוכפפים לסדר ההגמוני קולוניאלי במשך עשרות שנים. משימתם העיקרית של חוקרים ילידים היא אם כן לבצע דה-קולוניזציה להיסטוריה של הילידים, היינו לשכתב אותה בעיניים ילידיות, לנתח במסגרות שאינן בינאריות ובעיקר לפרק את הקטגוריה המהותנית שהובנתה דרך מסמנים תרבותיים, דתיים, מיניים וקולקטיביים חסרי מורכבות וגיוון. זהותי הפמיניסטית מבקשת לפרק את הייצוג שנכפה על נשים מוסלמיות/פלסטיניות/דרויות ולתת במה לפמיניזמים שלהן ולאופני התמודדותן.

עבודות של חוקרות ילדיות ואחרות העוסקות בנשי הילידי בנגב, בעשור האחרון, מעידות על תמורה בשיח המתרחש על ידי מסגור המחקר הפמיניסטי כמקפל בתוכו את היחסים בין קולוניאליזם מתיישב לחברה ילידית. תמורה זו אפשרה להביא לידי ביטוי נושאים חבויים, שהיו בבחינת טאבו, כפי שהעלית במחקריי הקודמים, כגון דיבור על אהבה ואהבה אסורה, על חתרנות ודרכי התנגדות של נשים לקולקטיב, על מנגנונים קולוניאליים של מבני כוח ממסדיים ובריתות עמם. נושאים אלו, שספר זה ממשיך להעלות, מהווים המשך ליצירת ידע ילידי אך גם חתרני שמציג מגוון של זהויות, קולות ומצבי ביניים שאינם בינאריים.

ברצוני להודות בראש ובראשונה לנשים היקרות שאפשרו לי להגיע אל עולמן ולספר את סיפוריהן הכואבים מחד והאמיצים מאידך. תודות לקרן רוטשילד-קיסריה על תמיכתה במחקר זה שהתבצע בשנים 2012-2014, עליו מבוסס הספר.

מבוא

הנשים הבדוויות נתפסות במחקר כקטגוריה הומוגנית המובנית בתוך מסגרת תרבותית.¹ גם חוקרים שניסו לפרקה, למשל לפי מעמד, כאלה שהבחינו בין 'משכילות' ל'לא משכילות', המשיכו להגדירן בקטגוריות דיכוטומיות הנופלות למלכוד של האוריינטליזם והקולוניאליזם, אשר המשיכו לייצר בינאריות בין מערב למזרח. שכן קטגוריות אלו נותחו בדרך כלל מנקודת מבט מודרניסטית, שבה תפקידי הנשים הבדוויות היו סמל לנחיתות תרבותית ושימשו לקיבוע הפערים בין תרבויות, ותרמו להנצחת ההבדלים בין תרבות פלסטינית 'נחותה' לישראלית 'נאורה' (Abu-Rabia-Queder, 2014; Shalhoub-Kevorkian et al., 2014).

בספר זה אני מבקשת לפרק את צירי הניתוח המודרניסטיים שאפיינו את המחקר על אודות נשים בדוויות בנגב, ובעיקר את הקטגוריה התרבותית שאפיינה את המחקר המגדרי, היינו להאיר קטגוריה נוספת, מעמדית – בדמותן של נשים פרופסיונליות – כציר ניתוח מרכזי החושף פרקטיקות קולוניאליות ופטריארכליות של דחיקת הגורם המעמדי על ידי פגיעה בנשים באמצעות מסמנים תרבותיים, דתיים וקולקטיביים, וזאת למען שימור השליטה בבדווים כמיעוט נחשל. הקטגוריה המעמדית חושפת את תהליך צמיחתו של מעמד בינוני נשי בחברה הבדווית בנגב, ובו מתמקד ספר זה.

סוציולוגים מסכימים כי ריבוד מעמדי לא נעשה בחלל ריק; מקומה המעמדי של קבוצה אינו קובע את נגישותה למשאבים כלכליים, אלא הוא מתווך על ידי אידאולוגיות ופרקטיקות מוגזעות: עיצובו של מעמד הוא תולדה של מדיניות ממוסדת המבנה את מקומה הכלכלי של קבוצה נתונה. זהו תהליך של סיווג

1 הבדווים הנם חלק מהעם הפלסטיני שנותר בגבולות מדינת ישראל לאחר מלחמת 1948. הם מוסלמים ומגדירים עצמם כחברה ילידית. כדי להימנע משיח מודרניסטי המגדיר את הבדווים במסגרת נוודית בלבד ומתעלם ממסגרות נוספות – דתיות, לאומיות ופוליטיות (Nsasrah et al., 2014), אשתמש בספרי במונחים 'הערבים הבדווים', 'הבדווים', 'נשים בדוויות'.

גזעי ומגדרי, הממקם קבוצות מיעוט מנוחשלות (disadvantaged) בעמדה נחותה. מישל למונט ווירג מולנר (Lamont & Molnar, 2002) טוענות כי קבוצות שליטות מצליחות להקנות לגיטימציה לעליונות מנהגיהן ותרבותן, בהשוואה למעמדות הנמוכים, באמצעות דיכוטומיות כמו טהור-מלוכלך, פראי-מתורבת ועוד. הן מפעילות 'אלימות סמלית', היינו כופות משמעות תרבותית לגיטימית אחת ובה בעת מסוות את יחסי הכוח שביסודה של קביעה זו. הקבוצות השליטות משתמשות בתרבותן כדי לסמן ריחוק וקרבה תרבותיים כדי להדיר סובייקטים מוכפפים ולגייס חדשים ממעמד גבוה (Bourdieu & Passeron אצל Lamont & Molnar, 2002: 172). באמצעות 'שילוב של הביטוס, או נטיות תרבותיות, הופכות פרקטיקות תרבותיות אלו לבעלות השפעה ממיינת, המעצבת עמדות חברתיות באמצעות הגדרתם של גבולות מעמד חברתי' (שם: 173).

פייר בורדייה (Bourdieu, 1989) למשל מראה שמערכות החינוך המוסדיות מסמנות ילדי מיעוטים, או ילדים ממעמדות נמוכים, כבעלי פוטנציאל פחות להצלחה, ובכך יוצרות מעגל קסמים שמהם הם יתקשו להיחלץ. במקרים של שימור גבולות לאומיים ואתניים של קולקטיב, ניתן לראות כיצד קולוניאליזם או דמוקרטיה יוצרים מנגנונים לגיטימיים המכוונים להדרה כלכלית של קבוצות אתניות מוגזעות, וכך מובנה מעמדן הנחות. אוטר ברה ואן פניקס (Brah & Phoenix, 2004) מראות, שבקרב שחורים בארצות הברית הקטגוריה 'מעמד' אינה הומוגנית. יש לה אמנם השפעה ניכרת על היקף ההשתתפות בהשכלה הגבוהה, אולם זו אינה אחידה והיא משתנה מקבוצה לקבוצה: לקבוצות שונות במעמד הפועלים יש נגישות שונה למוסדות להשכלה גבוהה: שיעור הלומדים בהם נמוך ביותר בקבוצות החסרות מיומנויות של לימוד ורכישת מקצוע וכן בקבוצות של בני מעמד הפועלים הנמוך.

גזענות ופרקטיקות מפלות של מעסיקים הן מן הגורמים החשובים המכריעים במיקומם של מיעוטים במבנה המעמדי; התייחסות לקיומו של גזע, או כפי שטארק מודוד מכנה זאת – 'גזענות תרבותית' (Modood, 2005), יכולה להשפיע השפעה מכרעת על המבנה המעמדי ולעצב את הפעילות הכלכלית (Brown, 2006; Khatatb, 2002). את ההשפעה הזו בהקשר של נשים בדויות בישראל אראה במהלך עבודתי.

אשר לחקר תעסוקת נשים ערביות בישראל, אי-השתתפותן של נשים בשוק התעסוקה נבחנה בדרך כלל בכלים כמותיים, ובעיקר בחיבור בין שתי גישות (יונאי וקראוס, 2009): גישת המסגרת התרבותית, התולה את האשם רק בתרבות הערבית בטענה שהיא דכאנית ואינה מתירה לנשים לצאת לעבוד; ולעומתה גישת אי-השוויון הממסדית, המבחינה אמנם במחסור בהזדמנויות תעסוקה ופיתוח ביישובים הערביים, אך אינה מציעה ניתוח המפרק את המנגנונים הקולוניאליים

אשר מבנים את אי־השוויון הכלכלי כאמצעי לשימור יחסי השליטה במיעוט הפלסטיני והדרתו מהמרחב הלאומי. גישות אלו מתעלמות ממורכבות הנושא ומהצורך בהצלבה של גורמים שונים, וביניהם מבני דיכוי, העשויים להיחשף בניתוח חוויותיהן של נשים בדויות מן הקטגוריה של 'נשים פרופסיונליות'.

הניתוח המוצלב העומד במרכזו של ספר זה, מפרק את הקטגוריה 'נשים בדויות' ובעיקר בוחן את הקטגוריה המעמדית – נשים פרופסיונליות – המניחה מראש שקו ישר מחבר בין השכלה לבין השתתפות שווה בשוק העבודה, בעיקר בקרב השכבה המעמדית בעלת הון אנושי, כלכלי, תרבותי וסימבולי הגבוה ביותר בחברתן, השווה למעמדן של עמיתותיהן מקבוצת הרוב ההגמונית ושל עמיתיהם הגברים מחברתן הבדויות. הניתוח המוצלב חושף ממד של אפליה הנובע מהשתייכותן השבטית של הנשים הפרופסיונליות ומשמש את הממסד התעסוקתי כמסמן נוסף ל'נחשלות' הבדויות: התנגשות בין הקוד השבטי לקוד המקצועי. ההשתייכות לשבט מתנגשת בקודים מקצועיים, כי היא דורשת מהנשים התנהגות על פי קוד שבטי גם בתחום הציבורי, דרישה המועצמת על ידי מוסדות המדינה (כגון הרווחה או המשטרה). התנגשות זו עלולה לסכן לא רק את מקצועיותן של הנשים הפרופסיונליות אלא גם את האוכלוסייה שבטיפולה, בעיקר נשים וגם ילדים במצוקה וסיכון. הארת ההתנגשות הזאת היא סוגיה חדשנית בספרות העוסקת במיעוטים ובנשים ועבודה.

הניתוח המוצלב מצביע גם על שינוי קטגוריות הניתוח עצמן. כך אראה כי אפליה על רקע גזעי/אתני של קבוצת הנשים הפרופסיונליות הבדויות שונה מאפליית נשים בנות מיעוטים, שכן הקטגוריה 'קנס גזעי/אתני', בחברה הבדויות, הורחבה לאפליה לא רק מצד המעסיק, כמוצג בספרות המחקר על מיעוטים ועבודה (למשל Modood et al., 1997), אלא גם לאפליה של לקוחות־מטופלים ועמיתות־עמיתים לעבודה. תרומה נוספת של הניתוח המוצלב היא האפשרות לראות כיצד ממד אחד של 'פגיעות' (vulnerability) מחולל שרשרת של ממד אחר: פגיעה בנשים הפרופסיונליות עצמן מייצרת פגיעה גם במטופלותיהן. ובמילותיה של קימברלי קרנשו (Crenshaw, 1993: 1249): 'לעתים קרובות כפיפות מוצלבת היא תולדה של הטלת נטל אחד שמשפיע הדדית על פגיעויות שכבר היו קודם לכן, ויחד נוצר עוד ממד של כשל העצמה'.

מאחר שהמסגרות האנליטיות בספרות התמקדו עד כה בשתי מערכות של גורמים לאפליית נשים בשוק העבודה שמקורן בגישת המסגרת התרבותית ובגישת אי־השוויון הממסדית, הפתרונות שהוצעו לא הותאמו למציאות, דהיינו לשוליותן המוצלבת של נשים בדויות. ספר זה בא אפוא להראות כי חוויותיהן של נשים בדויות אקדמאיות עובדות אינן כלואות רק בגבולות הניתוח התרבותי או הממסדי, אלא מובנות בהצטלבות של כמה ממדים, גזעי/אתני, דתי, מגדרי

ושבטי. כמו כן, בניגוד לספרות העוסקת רק בחסמים להשתלבותן של נשים בשוק העבודה ולפער בין הפרטי לציבורי, אני מבקשת להאיר גם את גורמי ההצלחה לשילוב בין הפרטי לציבורי כמפתח להבניית מיקומם של מיעוטים מוגזעים ילידיים בשוק העבודה.

הניתוח המוצלב מאפשר לא רק חשיפה של ידע חדש על אפליית נשים בדוויות בשוק התעסוקה; הוא גם מעשיר את ההבנה התאורטית באשר למשמעות המונח 'נשים פרופסיונליות' כקטגוריה מעמדית אמנם, אך היא מושפעת מגורמים אחרים שגם הם מבנים ומעצבים אותה.

הספרות מתמקדת בעיקר במגדר, בגזע ובמעמד, ורואה בהם מבני כוח מרכזיים של ריבוד חברתי, אך לא רק בהם. בספרי אני מתמקדת באופנים שבהם מבני כוח אלו מצטלבים בחברה הערבית-בדווית בישראל, ובשאלות שמפגשים אלו מייצרים, ובודקת אם ניתן לחשוף צירי כוח נוספים, וכיצד הם מצטלבים בתחום התעסוקה בקרב קבוצת מיעוט ממוגדרת ומוגזעת.

לספר שני חלקים. בחלקו הראשון שני פרקים: הפרק הראשון: 'גישת המחקר והמשתתפות בו', מציג את דרכי החקר תוך סקירת היסודות התאורטיים של הגישה המתודולוגית שעליה נשען הספר – גישת ההצטלבות הרב-צירית (intersectionality). כמו כן נפרסים בו המאפיינים של אוכלוסיית המחקר: הנשים שהן הדמויות המדברות.

הפרק השני: 'פוליטיקת הדה-מעמדיות: בין כיבוש כלכלי לאזרחות קולוניאלית', הוא סקירה הפורסת את הרקע הכלכלי והפוליטי של אוכלוסיית המחקר ברמת המיקרו וברמת המיקרו, תוך מיקוד בהבניית המעמדיות בזירות היסטוריות שונות: (1) סקירה המתייחסת לכינון מעמד הביניים הערבי בזירה הקולוניאלית, בזירה האזרחית של כינון הלאומיות ובזירת תנועות פמיניסטיות של העולם הערבי והפלסטיני במזרח התיכון. (2) סקירת הבניית אזרחותן האתנו-לאומית והכלכלית של נשים ערביות בדוויות ככר להבנת הבניית מיקומן האתני והמגדרי בעולם העבודה. (3) סקירת ההתפתחות ההיסטורית של כלכלת הפלסטינים בישראל. (4) סקירת ההיסטוריה הפוליטית של כלכלת הבדווים והשפעתה על מעמדן הכלכלי של נשים בדוויות בנגב.

החלק הארי של הספר פורס את ממצאי המחקר על פני ארבעה פרקים מרכזיים. הפרק השלישי: 'בחירת מקצוע בחברה הבדווית, שעתוק אתני ומגדרי', מציג את התנאים והמניעים הייחודיים לבחירת מקצוע בחברה הבדווית. בחינה זו עשויה לשפוך אור על מקומן של נשים עובדות בזירות מקצועיות אחרות והבנת הלחצים המגדריים והקהילתיים המופעלים עליהן. פרק זה הוא נקודת פתיחה להבנת הציפיות המגדריות מנשים עובדות, וההזדמנויות המקצועיות

המוגבלות שהמציאות ההגמונית האתנו־קולוניאלית מציעה לחברה הברווית בכלל ולנשים הברוויות בפרט.

הפרק הרביעי, 'בין קנסות ודפוסי התנגדות', עוסק באפליות השונות והייחודיות של החברה הברווית בנגב, ובאופני התמודדותן של הנשים באפליות אלו. הוא מכיל ניתוח רב־צירי של ה'קנסות' שהן חוות: הקנס הגזעי/אתני, הקנס הדתי, הקנס המגדרי והקנס השבטי, לצד אתגורם.

הפרק החמישי, 'בין הפרטי לציבורי', עניינו המאבקים ודרכי ההתמודדות של הנשים במתח המתקיים בין עולמן הציבורי לעולמן הביתי. בהמשכו נידונות בו דרכי התמרון שהנשים מאמצות על מנת להצליח בשני העולמות ומוצגת רשת של גורמי הצלחה בהקשר הערבי־ברווית בנגב.

הפרק השישי, 'המקצוע הוא זירה לאתגור יחסי כוח אתניים ומגדריים', עוסק בדרכים שבהן הנשים הפרופסיונליות משנות את מעמדן בזירות הפרטיות של חייהן: הזוגית, משפחתית וקהילתית, ובהטמעת מודל נשי ואימה־זוגי חדש בחברתן בזכות מעמדן וזהותן המקצועית.

הפרק האחרון, השביעי: 'צמיחתו של מעמד בינוני נשי וכינון זהות מעמדית חדשה' הוא סיכום ודיון במשמעות צמיחתו של מעמד בינוני נשי חדש וכינונה של זהות מעמדית במרחבים הציבוריים והביתיים.